

Розділ шостий. НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ РЕЛІГІСЗНАВСТВА

6.1. Олег ШЕПЕТЯК. Священні писання юдаїзму

У статті **Шепетьяк О.М.** «Священні Писання юдаїзму» проведений аналіз та стисла систематизація духовної літератури юдаїзму, вивчення шляхів її формування та ролі в єврейському релігійному середовищі, розглянуті писання ТаНаХ, Талмуд, Мішна, Мідраш, Галаха та інші, показані шляхи їх виникнення та роль в релігійному добробку юдаїзму.

Ключові слова: юдаїзм, ТаНаХ, Талмуд, Мішна, Мідраш.

The article «**The scriptures of Judaism**» of **Shepetyak O.M.** analyzes and brief systematization of the spiritual literature of Judaism, to study ways of its formation and the role of the Jewish religious environment, considered the scriptures Tanakh, the Talmud, the Mishnah, Midrash, Halacha, and others, the ways of their origin and role in religious operating time of Judaism.

Key words: Judaism, Tanakh, the Talmud, the Mishnah, Midrash.

Актуальність теми. Немає на Землі народу, який би не втручав свій шлях до Бога і не збудував на його основі багату духовну культуру. Тисячоліттями в різних куточках планети люди записували свій досвід спілкування з Богом, витворюючи томи релігійної літератури. Всі ці здобутки становлять багатство людства, розкриття його духовної сутності та допомагають зрозуміти спадщину предків. Українські землі з давніх-давен заселювалися, окрім українців, й іншими народами, стаючи платформою для формування мультикультурного ареалу. Серед національних менших України особливе місце займають євреї. Єврейська духовна спадщина стала близькою українцям також через прийняття християнства, з яким до нашого народу прийшов Старий Завіт. Вивчення духовної спадщини єврейського народу набуває особливої актуальності сьогодні, коли ідеалом міжнародних відносин стає толерантність та взаєморозуміння.

Метою дослідження є аналіз та стисла систематизація духовної літератури юдаїзму, вивчення шляхів її формування та ролі в єврейському релігійному середовищі. Джерельну базу проведеного дослідження складають самі духовні тексти юдаїзму, зокрема ТаНаХ, Талмуд, Мішна, Мідраш та інші, а також їх аналіз у працях Й. Астриюка, Д. Коренса, Й. Нойснера, М. Круппа, Р. Мушар-Андріссе, М.С. Сегалія, І. Рапопорта, Р. Рудінкевіча, Г. Мальтера, Г. Генкеля та інших.

ТаНаХ

Своє Священне Писання юдеї з прадавніх часів називали Сефарім (книги). Звідси походить і грецьке слово βιβλία, яке також означає книги. У Середньовіччі євреї почали називати Писання Мірка (читання). Сефарім – це збірка різних текстів, у яких Боже Об'явлення записане людською мовою. До складу юдейського Сефарім увійшли книги, які розділяються на три групи. Першу групу називають Тора (תורה), що означає Закон; Другу – Небіім (נביאים), тобто Пророки; а третю – Кетувім (כתובים), себто Писання. Найпоширеніша назва єврейської Біблії ТаНаХ (תנ"ך). Це є аббревіатура назв трьох груп книг Писання: з назви кожної із них взяті перші букви. Єврейський ТаНаХ відповідає, щоправда з певними змінами, християнському Старому Заповіту.

Тора, або П'ятикнижжя Мойсея, складається з п'яти книг, авторство яких традиційно приписують Мойсеєві. Сьогодні в біблістиці домінує «документарна теорія» авторства Тори, відповідно до якої П'ятикнижжя писалося чотирма групами авторів, а згодом злилося в єдину редакцію. Здогади про цю теорію вперше висловив французький вчений Жан Астрик (104). Згодом її розвинули німці Карл Гайнріх Граф, Юліус Велльгаузен, нідерландець Абрагам Кюнен та інші. На основі співставлення різних частин П'ятикнижжя ці вчені довели, що воно є злиттям декількох традицій: ягвіст (Jahwist) – це група авторів, які в тексті

¹⁰⁴ Astruc J. Conjectures sur les memoires originaux dont il paroît que Moyse s'est servi pour composer le Livre de la Genese: avec des remarques, qui appuient ou qui éclaircissent ces conjectures. – Bruxelles: Fricx, 1753. – 554 p.

використовували ім'я Бога «Ягве» і писали бл. 950 року до РХ; елогіст (Elohist) – це автори, які використовували ім'я Бога «Елогім» та писали бл. 800 року до РХ; девтерономіст (Deuteronomist) – це група авторів VII століття до РХ, які написали Второзаконня; священничий кодекс (Priesterkodex) – це священники, які бл. 550 року до РХ писали ті уривки П'ятикнижжя, які стосуються обов'язків священників. Тексти, укладені чотирма традиціями, були зведені в єдиний текст Тори, в якому виокремилися п'ять книг. В єврейській традиції ці книги називають словами, якими починається текст книги. У християнській традиції їх називають за змістом, який вони розкривають. До Тори входять: Бе-решит (івр.: בְּרֵאשִׁית, На початку, гр.: Γένεσις, лат.: Genesis, укр.: Буття), Шемот (івр.: שְׁמוֹת, Імена, гр.: Ἔξοδος, лат.: Exodus, укр.: Вихід), Ва-їкра (івр.: וַיִּקְרָא, І закликав, гр.: Λευϊτικόν, лат.: Leviticus, укр.: Левіт), Бе-мідбар (івр.: בְּמִדְבָּר, В пустелі, гр.: Αριθμοί, лат.: Numeri, укр.: Числа), Дварім (івр.: דְּבָרִים, Слова, гр.: Δευτερονόμιον, лат.: Deuteronomium, укр.: Второзаконня). В Палестині склалася традиція перерахувати всю Тору під час суботніх синагогальних богослужінь упродовж трьох років. У Вавилоні Тору перерахували за один рік. Поступово вавилонська традиція витіснила палестинську. Тому сьогодні Тору ділять на 54 частини, щоби прочитати протягом одного року.

Книгу Буття (Бе-решит) за змістом можна розділити на дві частини. Перша (глави 1-11) розповідає про створення світу впродовж семи днів, перший гріх людини, Всесвітній потоп, історію спорудження Вавилонської вежі. Друга частина (глави 12-50) розповідає про початок історії єврейського народу та трьох його прародичів Авраама, Ісаака та Якова. Книга Вихід (Шемот) розповідає про перебування єврейського народу в єгипетській неволі та вихід із неї. Основними темами Виходу є народження Мойсея (глави 1-4), десять кар, які були наслані Богом на єгиптян за те, що вони не хотіли відпустити євреїв (глави 5-13), вихід єврейського народу з Єгипту та перехід через Червоне море (глави 13-15), одкровення Бога на горі Синай та дарування людству Закону (глави 19-20), гріх ідолопоклонства євреїв (глави 32-34). У книзі Левіт (Ва-їкра) розглядаються приписи для священнослужителів щодо різних культових особливостей: жертви (глави 1-7), висвячення священнослужителів (глави 8-10), сакральна чистота (глави 11-16), праведність народу Божого в сімейному та суспільному житті (глави 17-20), порядок і чин богослужінь (глави 21-27). Книга Числа (Бе-мідбар) присвячена опису народу, який переходив з Єгипту до Палестини. Книга розпочинається з переліку бозедатних чоловіків, які готувалися до боїв за Обіцяну Землю, та опису порядків у єврейській общині періоду переходу через пустелю. Далі розповідається про шлях євреїв після Синаю (10:11-22:1), деякі культові приписи (глава 15), обов'язки левітів (глава 18), подальший шлях і його труднощі, перехід євреїв до Моаву (глави 22-36). Книга Второзаконня (Дварім, Повторення Закону) присвячена стислому повторенню законодавчих аспектів попередніх частин Тори.

Збірка пророчих книг (Небіім) умовно поділяється на три групи. Перша – це ранні пророки. Сюди увійшли книги: книга Ісуа Навина (івр.: יְהוֹשֻׁעַ, Єшошуа, лат.: Iosue), яка розповідає про вхід народу Ізраїля до Палестини після смерті Мойсея під проводом Ісуа Навина та перші завоювання Обіцяної Землі; книга Судді (івр.: שופְטִים, Шофтім, лат.: Iudicum) розповідає про епоху Суддів, тобто осілість євреїв у Палестині; Перша і Друга книги Самуїла (івр.: שְׁמוּאֵל, Шмуель, лат.: Samuelis) присвячені пророку Самуїлу, його життю, проповіді та служінню, а також встановленню монархії в Ізраїлі; Перша і Друга книги Царів (івр.: מְלָכִים, Мелахім, лат.: Regum) розповідають про монархію в Ізраїлі та поділ царств. До другої групи (пізні пророки) входять книги пророків Ісаї (івр.: יְשַׁעְיָהוּ, Єшайягу, лат.: Isaías, написана між 733-701 роками), в якій пророк картає народ за гріхи та потішає у зв'язку із майбутнім Вавилонським полонем; Єремії (івр.: יְרֵמְיָהוּ, Ірміягу, лат.: Ieremias, написана бл. 580 року до РХ в Юдеї та Палестині), яка потішає народ у зв'язку з вавилонською навалюю та закликає до покаєння; Єзекиїла (івр.: יְחֶזְקֵאל, Єхезкель, лат.: Ezechielis, написана у Вавилоні бл. 591 року до РХ), в якій вкладаються пророцтва щодо Другого Храму та приходу Месії. Третю групу становлять 12 малих пророків: Осія (івр.: יְהוֹשֻׁעַ, Гошеа, лат.: Osee), який діяв до 745 року до РХ в Самарії; Йоїль (івр.: יוֹאֵל, Йоель, лат.: Ioel), щодо діяння якого вчені розходяться у

поглядах, датуючи його книгу від IX до V століть до РХ; Амос (івр.: אָמוֹס, Амос, лат.: Amos), який діяв бл. 750 року в Північному царстві; Авдія (івр.: אֲבִדְיָהוּ, Овадья, лат.: Abdias), діяльність якого протікала за різними версіями між IX і VI століттями до РХ; Йона (івр.: יוֹנָה, Йона, лат.: Ionas); Міхей (івр.: מִיכָה, Міха, лат.: Michaеas); Наум (івр.: נַחֻם, Нахум, лат.: Nahum), який писав між 663 і 612 роками до РХ; Авакум (івр.: חַבְקֻק, Хавакук, лат.: Habacuc), який писав на межі VII-VI століть; Софонія (івр.: סְפֻנְיָהוּ, Цфанія, лат.: Sophonias), який діяв між 641 і 610 роками; Аггей (івр.: אֶגְגָּי, Хагай, лат.: Aggaeus), який діяв після повернення євреїв із Вавилону; Захарія (івр.: זַכְרְיָהוּ, Зехарья, лат.: Zacharias) зі VI століття до РХ; Малахія (івр.: מְלָאכִי, Малахі, лат.: Malachias), який діяв після Вавилонського полону.

Третя частина ТаНаХу – Кетувим – містить три групи книг. До першої групи належать три поетичні книги: Псалми (תְּהִלִּים, Тегілім), Притчі (מְשָׁלִים, Мішлей), Книга Йова (יִזְבַּח, Йов). Друга група включає п'ять свитків, які в синагогальних богослужіннях читаються на різні свята: Пісня Пісень (שִׁיר הַשִּׁירִים, Шір А-Шірім), яка читається на Песах, Книга Рут (רוּת, Рут), яка читається на Шавуот, Плач Єремії (אֵיכָה, Ейха), яка читається на Тіша бе-Ав, Проповідник (קֹהֵלֶת, Когелет, Еклезіаст), який читається на Суккот, Книга Естер (אֶסְתֵּר, Астер), яка читається на Пурім. До третьої групи налужать три історичні книги: Книга Даниїла (דָּנִיֵּאל, Дніа), Книга Езри (עֶזְרָא, Езра), яка у християнському каноні розділена на Книгу Езри і Книгу Неемії, та Хроніки (דְּבָרֵי הַיָּמִים, Діврей а-Ямім, Параліпоменон).

Мішна і Талмуд

Виродовж довгої історії юдаїзму духовна традиція євреїв створила величезний літературний доробок. З плином часу змінювалася культура та життєві обставини євреїв. Питання, поставлені новими життєвими умовами, вимагали чітких релігійних відповідей. Видатні постаті єврейського народу, знавці Священного Писання, створювали коментарі, завданням яких було розтлумачити ТаНаХ в умовах нових викликів і обставин. Як наслідок, з'явилася низка писань, які, хоч і не вважаються виразниками Божого Одкровення, однак склали основу релігійної культури юдеїв. Першим із таких текстів є Мішна (105). Назва твору походить від єврейського מִשְׁנָה – повторювати. Мішна наводить численні детальні пояснення різних аспектів релігійного життя юдеїв. Її джерелом є традиційне розрізнення між письмовою та усною Торою. Юдеї вважали, що Мойсей, отримавши на горі Синай Одкровення, не все із нього записав у письмовій Торі, а частину отриманих знань передав усно провідникам народу. Це вчення, яке передавалося з покоління в покоління, називають усною Торою. Сучасне біблізнавство доводить, що Закон Мойсея певний час передавався усно, і лише згодом був записаний. Ці результати дослідження Біблії підсилюють переконання в існуванні усної Торі. Серед духовних лідерів єврейського народу і справді існувала довга усна традиція коментування записаної Торі. Однак довгий час тлумачення Торі залишалися усними. Існувало наче табу на записування цих текстів. Вірогідно, що таке табу обумовлювалося небажанням створювати поряд із ТаНаХом інші релігійні тексти. Однак у II столітті ці усні тлумачення отримали письмову форму¹⁰⁶. Сьогодні неможливо достеменно ствердити, що саме стало причиною, яка спонукала єврейських рабинів записати тлумачення Торі та створити Мішну. Втім найвірогідніше, що головним поштовхом для цього стало виникнення Нового Завіту християн¹⁰⁷. Формування Мішни – це тривалий процес жвавих богословських дискусій. Після відновлення Єрусалимського Храму в Палестині сформувалася низка богословських шкіл, між якими точилися гості диспути. Деякі із них відкидали усну традицію та залишалися вірними лише Торі, інші – приймали усне передання. Мудреців цих шкіл називали танаїм, що означає – учителі (в однині: тана). Саме

¹⁰⁵ Correns D. Die Mischna ins Deutsche übertragen, mit einer Einleitung und Anmerkungen. Das grundlegende enzyklopädische Regelwerk rabbinischer Tradition. – Wiesbaden: Marix Verlag, 2005. – XXIV+1000 S.; Neusner J. The Mishnah: a new translation. – New Haven: Yale Univ. Press, 1988. – XLV+1162 p.

¹⁰⁶ Krupp M. Einführung in die Mischna. – Verlag der Weltreligionen, 2007. – S. 2.

¹⁰⁷ Musaph-Andriess R.C. Von der Tora bis zur Kabbala: Eine kurze Einführung in die religiösen Schriften des Judentums. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1986. – S. 28.

заслугою танаїм було накопичення багатого матеріалу, який згодом ліг в основу Мішни. Поряд із танаїм високою повагою в єврейському суспільстві користувалися соферім – переписувачі Тори, які часто давали власні коментарі до канонічного тексту. Оскільки євреї після Вавилонської неволі не мали власної незалежності, за виключенням майже столітнього періоду після Макавейських воєн, то серед них не могла сформуватися політична еліта. Її заміняли духовні лідери народу, які були водночас найвищими інтелектуалами, знавцями Священного Писання та моральними авторитетами. Для кращого провладу народу ці мудреці об'єдналися в найвищий орган духовної влади, який об'єднував у собі представників різних напрямів тогочасного юдаїзму, священників Єрусалимського Храму, які були садукеями, фарисеї та книжників (соферім) – Синедрион. Він став найвищою інстанцією, до компетенції якої належала кодифікація канону ТаНаХу те рецензування коментарів, зокрема Мішни.

Кожна школа юдаїзму формувала власні коментарі до Тори, власну мішну. Найвідомішими стали мішна рабі Акібі (бл. 50-135) та мішна його учня рабі Меїа (110-175). Кінцеву редакцію коментаторського матеріалу здійснив рабі Єгуда га-Насі (135-217). Саме з-під його пера вийшов текст, який сьогодні називають Мішною. У вавилонському Талмуді цей текст, на відміну від усіх інших мішн, зветься Мішнатену (наша Мішна). Мішна написана єврейською мовою, однак з численними арамейськими, грецькими та латинськими домішками¹⁰⁸. Мішна складається з шести частин (седер)¹⁰⁹, кожна із них поділяється на трактати, трактати – на глави, а глави – на параграфи. Всього Мішна містить 4187 параграфів. Перша частина Мішни – Цераїм (все, що насичує) – містить приписи про ведення сільського господарства та про пожертви бідним, священникам і левітам. Друга частина – Моед (час, коли щось відбувається) – це приписи про свята та особливі дні в році. Третя частина – Нашім (жінки) – наводить приписи щодо укладення подружжя, сімейного життя та розлучення. У четвертій частині – Несікім (шкоди) – йдеться про злочини і покарання. П'ята частина – Кошадім (святі речі) – йдеться про жертвоприношення і храмові служіння. У шостій частині – Тегарот (чистота) – йдеться про приписи щодо ритуальної чистоти.

Поряд із Мішною сформувалася ще одна збірка коментарів і приписів щодо релігійного життя – Тосефта (תוספתא – доповнення). Вірогідно, що остаточна редакція Тосефти належить рабі Нешемії, учню рабі Акібі. Тосефта за змістом близька до Мішни, а деякі уривки обох текстів тотожні. Це означає, що Мішна і Тосефта формували в одній традиції – коментування Тори і формування приписів релігійного життя. До цієї ж традиції належить і Бараїта (בראיתא – те, що залишилися назовні). Це – збірка окремих висловлювань, які не увійшли до Мішни, однак виникли у процесі формування різних мішн. Багато висловлювань Бараїти згодом увійшли в Талмуд.

Як тільки Мішна сформувалася у сталий записаний текст, вона стала предметом подальших дискусій. Життєва ситуація постійно змінювалася. Як Тора потребувала коментарів і пояснень, котрі згодом сформувалися в Мішну, так і Мішна з часом стала занадто складною і її правильне розуміння вимагало пояснень. Як правильно розуміти і виконувати приписи Мішни? – це питання турбувало рабінів після II століття. Оскільки різні рабіністичні школи трактували Мішну по-різному, серед них виникали жваві дискусії. Традиція зберегла ці дискусії на письмі. Так сформувався текст Гемара (גמרא – навчання, вчення) – коментарі на Мішну. Гемара є колективною працею багатьох поколінь єврейських мудреців. Якщо авторів і редакторів Мішни називали танаїм, то укладачів Гемари прийнято називати амораїм, від אמוראי, що означає «той, хто говорить» (в однині: амора). Вони діяли після завершення кінцевої редакції Мішни, тобто з III століття, до завершення формування єрусалимського і вавилонського Талмудів (IV-V століття).

¹⁰⁸ Segal M.S. A grammar of Mishnaic Hebrew. – Oxford: Clarendon Press, 1927. – XLIII+248 p.; Yalon H. Introduction to the vocalization of the Mishna. – אנכרתות, 1964. – 235 p.; Rosik M, Rapoport I. Wprowadzenie do literatury i egzegezy żydowskiej okresu biblijnego i rabinicznego. – Wrocław: TUM Wydawnictwo Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej, 2009. – 318 S.

¹⁰⁹ Albeck Ch. Einführung in die Mischna. / Aus dem Hebräischen übersetzt: Tamar und Pessach Galewski. – De Gruyter, 1971. – S. 184.

Поступово Мішна і Гемара злилися в єдиний текст, який отримав назву Талмуд. Іншими словами: Талмуд – це Мішна і коментарі до неї. Сьогодні Талмуд належить до текстів, знання яких необхідне кожному ортодоксальному юдею. Він викладається в ізраїльських школах і йому належить найвища пошана після ТаНаХу. Юдейська традиція сформувала два Талмуди: єрусалимський (або палестинський) і вавилонський. Єрусалимський Талмуд написаний єврейською та західно-арамейською мовами та містить багато грецьких слів. В Палестині після зруйнування Храму римлянами діяли чотири основні богословські школи юдаїзму: в Тиберії, в Цезарії, в Луді та в Сепфорісі. Усі вони були закриті римською владою в період між серединою III та серединою IV століть. Їх закриття спричинили побоювання, що традиція, носіями якої були мудреці цих шкіл загубиться. Саме цей острах став причиною формування Єрусалимського Талмуду і зведення у ньому матеріалу Мішни та Гемари. Над редакцією Талмуду працювали вчені, які були вихідцями з цих шкіл. Автором кінцевої редакції Єрусалимського Талмуду прийнято вважати рабі Йозе бар Абін. Отож, Єрусалимський Талмуд в сучасній формі з'явився на межі IV-V століть. Вперше Єрусалимський Талмуд видрукували у Венеції в 1523 році.

У місті Сура в 219 році абба Арека заснував школу, яку очолював до своєї смерті у 347 році. В 375-424 роках в цій школі діяв рабі Аші, внесок якого у формування Талмуду вважається найвагомимим. У місті Негардеа мудрець Самуїл заснував власну школу, яку очолював до смерті у 254 році. Ця школа була перенесена до міста Пумбадіта після того, як у 259 році Негардеа була зруйнована. Арека і Самуїл були учнями рабі Йгуди га-Насі, останнього редактора Мішни. Формування Вавилонського Талмуду є заслугою саме цих двох шкіл. Процес його укладання завершився на межі V-VI століть; він написаний єврейською і східно-арамейською мовами та містить перські слова. Перше друковане видання Вавилонського Талмуду з'явилося в Сонкіно (поблизу Мілану) в 1484 році. Тексти обох Талмудів перегукуються. Однак Вавилонський Талмуд більший за обсягом, аніж Єрусалимський. Обидва Талмуди містять Мішну, проте Єрусалимський Талмуд, на відміну від Вавилонського, має Гермату не до кожної глави Мішни. В юдейській традиції Вавилонський Талмуд став більш відомим і отримав вищий авторитет.

Мідраш і коментарі

Поряд із Талмудом юдейська традиція сформувала й інший тип релігійної літератури – Мідраш (з єврейської: виклад, пояснення). Якщо в Мішні і Талмуді наявні богословські трактування Тори, то Мідраш пояснює ТаНаХ за допомогою притч, байок і приповідок. Юдейська література сформувала цілу низку мідрашів, які уклалися впродовж усього першого тисячоліття після Різдва Христового. Однією із серій мідрашів є тексти, які єврейськими мудрецами звались Мідраш-Аггада. Це – оповідання і притчі на біблійні теми. Серед Агади виокремлюють Мідраш-Рабба. Їх налічують десять і оспівують вони п'ять книг Тори та п'ять мегілот, тобто п'ять біблійних текстів, які записувалися на сувоях і використовувалися для читання під час різних святкових богослужінь. До Мідраш-Рабба належать Берешіт-Рабба (на книгу Буття), Шемот-Рабба (на книгу Вихід), Ваїкра-Рабба (на книгу Левіт), Бемідбар-Рабба (на книгу Числа), Дебарім-Рабба (на книгу Второзаконня), Рут-Рабба (на книгу Рут), Естер-Рабба (на книгу Естер), Шір-Гашірім-Рабба (на Пісню Пісень), Когелет-Рабба (на книгу Еклезіаст), Еха-Рабба (на Плач Єремії).

Окрім названих мідрашів існують й численні інші, в яких оспівують різні біблійні сюжети, в основному на тему Тори. Зокрема, популярною колекцією духовної мудрості є Мідраш-Мехілта на тему книги Виходу. Її автором був рабі Ішмаель (бл.60-бл.140). Перші друковані видання Мехілти з'явилися в Константинополі в 1515 році й у Венеції у 1545 році. Згодом був віднайдений ще один Мідраш-Мехілта, тобто мідраш на тему книги Виходу, написаний рабі Шімоном бен Йохії, який в багатьох місцях перегукується з Мехілтою рабі Ішмаеля. На тему книги Левіт був укладений Мідраш-Сіфра, написаний у школі рабі Акібі. Його друкували в Константинополі в 1522 році й у Венеції в 1645 році. На основі книг Чисел і Второзаконня був укладений Мідраш-Сіфреї, над яким працювали учні рабі Ішмаеля та рабі

Акібі. Найдавніше друковане видання побачило світ у 1545 році. Цікавим для дослідників історії єврейської діаспори є Мідраш-га-Гадол, укладений у XIII столітті в Ємені. Його автором був Давід бен Амрам Адам.

Юдейська традиція сформувала низку релігійних приписів, які отримали назву Галаха¹¹⁰, що означає: йти, наслідувати. Рабини вважають, що ці приписи дані Богом Мойсею на горі Синаї; тому їх часто називають Галаха ле-Моше мі-Сінай (Закон, даний Мойсею на Синаї). Ці приписи регулюють чи не всі сфери релігійного і побутового життя правдивого юдея. Оскільки закон мусить опиратися на непорушний авторитет, то лишень п'ять джерел можуть вважатися достатніми для Галаха: 1) Тора, тобто безпосередні приписи, наявні у П'ятикнижжі, 2) традиції, тобто приписи інших частин ТаНаХу, 3) усне вчення, тобто приписи освячені авторитетом усної Тори, 4) висловлювання мудреців та 5) приписи, освячені давністю звичаїв. Перші три групи називають «де-Ораїта», тобто такі, що походять з ТаНаХу; дві останні – «де-Рабанан», тобто встановлені рабинами. Де-Рабанан не можуть суперечити де-Ораїта. Приписи Галаха формувалися з II століття до РХ і склали основу духовності фарисеїв. Близько 200 року по РХ Галаха була кодифікована. Значна частина цих приписів увійшла до Талмуду. Впродовж історії юдейства зростала потреба оновлення законодавства та укладення стислого і спрощеного кодексу. Врешті такий кодекс з'явився. Він отримав назву Шульхан Арух. Його уклав у XVI столітті Йосиф Каро (1488-1577).

Найбільшим центром поселення євреїв у Європі стала Іспанія. В епоху арабського панування та Реконкісти євреї сформували тут острівця власної культури, на якому розквітла єврейська філософія та численні біблійні коментарі. Однак єврейські мудреці діяли та творили коментарі на Священне Писання також в інших частинах світу, де знаходиться юдейські общини, зокрема у Вавилоні та Єгипті. Серед коментаторів особливе місце займає Саадія Гаон (892-942)¹¹¹, який очолював школу в Сурі, досліджував єврейську граматику, переклав ТаНаХ арабською, уклав перший єврейський молитовник та вів постійну полеміку із караїм. У 933 році Саадія арабською мовою написав філософську працю «Книга про віру та догматичне вчення», якою поклав початок єврейської середньовічної філософії. В 1186 Студа ібн Тіббон переклав її єврейською. Трактат складається з десяти глав і розглядає такі питання: 1) світ був сотворений Богом, 2) є тільки один Бог і Він не має тіла, 3) віра в Одкровення (Писання і усна традиція), 4) людина покликана до праведності та повинна уникати гріха, 5) віра в нагороду і покарання, 6) душа була сотворена чистою, 7-10) віра у Воскресіння, очікування Месії, посмертний суд.

Найвідомішим юдейським середньовічним коментатором Писання був Раші (скорочене ім'я від Рабі Шломо бен Іцхак), який жив у Франції в 1040-1105 роках. Його перу належить повний коментар на ТаНаХ і Талмуд. Від Середньовіччя Талмуд завжди друкується з коментарями Раші, які знаходяться на кожній сторінці, праворуч від тексту. Після смерті Раші його справу продовжили учні ним заснованої школи. Послідовників Раші називають тосафістами (התוספות). Серед них найвідомішими стали три зяті Раші рабі Меїр бен Шемуель, рабі Їцхак бен Меїр і рабі Яаков бен Меїр Там, а також внук Раші – Рашбам (скорочене ім'я від рабі Шемуель бен Меїр)¹¹². У своїх коментарях тосафісти не завжди погоджувалися з Раші. Їхні коментарі також завжди друкуються в Талмуді, зліва від основного тексту.

Найвідомішими коментаторами в Іспанії були представники родини Кімхі: батько Йозеф Кімхі (1105-1170) та два його сини Давид Кімхі та Моше Кімхі. Їхньому перу належать численні коментарі та важливі роботи по єврейській граматиці. Уваги

¹¹⁰ Rubinkiewicz R. Halacha. // Encyklopedia Katolicka. T. 6. – Lublin: TN KUL, 1993. – S. 500-501.

¹¹¹ Malter H. Saadia Gaon: His Life and Works. – Literary Licensing LLC, 2014. – 446 p.; Munk S. Notice sur Rabbi Saadia Gaon et sa version arabe d'Isaie: et sur une version persane manuscrite de la Bibliothèque Royale; suivie d'un Extrait du livre Dalalat al'Hayirin, en arabe et en français, sur les métaphores, employées par Isaïe et par quelques autres prophètes. – Paris: 1838. – 126 p.; Генкель Г. Саадия Гаон. Знаменитый еврейский ученый X века. Биографический очерк. – Либроком, 2012. – 288 с.

¹¹² Lockshin M.I. Rabbi Samuel Ben Meir's Commentary on Genesis: An Annotated Translation (Jewish Studies) – Edwin Mellen, 1989. – 440 p.

заслговують й інші коментатори Писання. Рамбан (скорочене ім'я від рабі Моше бен Нахман, 1194-1270) у коментарях на Тору вперше висловив містичні думки. Найвідоміший коментар на Мішну написав Обадія де Бергіноро (бл.1450-1510). У 1492 році у Венеції коментар на ТаНаХ написав Ісаак Абарбанель (1437-1508).